

UOT - 82.(091).

İSMAYIL HİKMƏTİN "AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ" VƏ TÜRKÇÜLÜK KONSEPSİYASI

Təyyar Salamoğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru, professor
E-mail: tayvarsalamoglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8364-1580>

Yədulla Dadaşlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Cəlilabad filialı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: elvin.dadasli@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-0563-0044>

Xülasə

Məqalədə böyük türk aliminin həyatı, yaradıcılıq yolu və pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı müxtəsər məlumat verilir. 1928-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş iki cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının elmi dəyəri təhlil müstəvisinə gətirilir. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin türkçülük konsepsiyası ilə yazılmasının mahiyyəti və müasirliyi şərh edilir. 1928-ci ildən sonrakı dəyişən zamanda elmi-ədəbi mühitdə ona tənqidi və inkarçı münasibətin səbəbləri araşdırılır. Kitab orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını ilk mənbələr əsasında araşdıran mühüm tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilir. Alimin dövrün ədəbiyyatını tarixilik prinsipinə əməl etməklə "üç cərəyan" nəzəriyyəsi əsasında dəyərləndirməsinin müasirliyi önə çıxarılır. Tədqiqatın metodoloji əhəmiyyəti və müasir ədəbiyyat tarixlərimizin türkçülük konsepsiyası əsasında yazılmasında əsaslı ənənə yaratmaq gücü üzərində dayanılır.

Açar sözlər: Ədəbiyyat tarixi, konsepsiya, türkçülük, müasirlik, ənənə, mühit

«Истории Азербайджанской литературы»Исмаил Хикмета и его концепции тюркизма

Тейяр Саламоглу
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Доктор филологических наук, профессор
Едулла Дадашли
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Джалилабадский филиал
Доктор философии по филологических наук, доцент

Резюме

В статье дана краткая информация о жизни, творческом пути и педагогической деятельности большеютюрского ученого. Приведен анаму научной ценности двухтомника по Истории Азербайджанской литературы, изданного в 1928 году. Исследуются корни негативного отношение

к ней в научной-литературной среде того времени, а также суть возникновения Истории Азербайджанской литературы на основе концепции тюркизма. Книга оценивается как важный исследовательский труд по родноязычной истории литературы средневековья, основанный на первоисточниках. Изясняется сущность и современность теории изучения литературы данного периода на основе «трех направлений». Уделяется внимание на силу создания традиции этой книги по истории современной литературы основанной на концепции тюркизма.

Ключевые слова: История литература, концепция, тюркизм, современность, традиция, среда.

**İsmayil Hikmet's "History of Azerbaijan Literature"
and the concept of Turkism**

Tayyar Salamoglu
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor on Philological Sciences, professor
Yadulla Dadashlı
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor Philosophy on Philology, assis.
Jalilabad department

Summary

The article features the life, phases of creative activities, and pedagogical pursuit of Ismail Hikmat, a prominent Turkish scholar, and analyses the scholarly weight of *History of the Azerbaijani Literature*, his two-volume work published in Baku in 1928. The importance of the publication is also reviewed in line with its temporal validity and responsiveness to the concept of Turkism. Subsequently, the article looks into the reasons behind scholarly, academic criticism – even denial – of Ismail Hikmat following the changing political and social landscape after 1928. Nevertheless, *History of the Azerbaijani Literature* is recognized as a vital study of Medieval Azerbaijani literature with reference to primary sources. Brought to the foreground is the never-aging relevance of the value Ismail Hikmat has attached to the Azerbaijani literature, following the historicity principle, based on his own *Üç cərəyan* (three trends) theory. Finally, the methodological urgency of the study rests on starting a stable tradition of making the concept of Turkism the mainstay of writing a history of contemporary Azerbaijani literature.

Key words: History of literature, concept, turkism, modernity, tradition, landscape

Aktuallıq. Tədqiqatın aktuallığını, ilk növbədə, İ.Hikmətin “ədəbiyyat tarixi”nin metodoloji istiqaməti və konsepsiyası müəyyənləşdirir. Tədqiqat obyektindəki təhlillərin müasir milli ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə üst-üstə düşməsi də aktuallığı şərtləndirir. İ. Hikmətin təhlillərinin əsas tendensiyalarının ümumiləşdirilməsi məqalə müəllifini belə bir qənaətə gətirir ki, milli türkoloji ədəbiyyatşünaslıq formalaşmalıdır. Məsələnin bu tərəfi də aktuallığı şərtləndirən amillər sırasındadır.

Annotasiya. Məqalədə 20-30-cu illər ədəbi-nəzəri fikrinin mərhələ təsnifatı verilir, 1928-ci ilə qədərki mərhələdə ədəbi-tarixi prosesi dəyərləndirmədə türkşülük konsepsiyasının öndə olması, İ.Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin bu kontekstdə yaranması, 1928-ci ildən sonra dəyişən ictimai-siyasi, ideoloji proseslər kontekstində kitaba kəskin tənqidi münasibətin meydana çıxması halları araşdırılır.

Müstəqillik dövründə İ.Hikmətin “ədəbiyyat tarixi”ndə əsas götürülən konsepsiyanın müasirliyi əsaslandırılır, onun təhlillərinin metodoloji dəyəri aşkarlanır, “üç cərəyan” nəzəriyyəsinin mahiyyəti, ədəbi inkişafın tarixi təkamül prosesi ilə bağlılığı izah edilir, ədəbiyyat tarixlərimizin yaradılmasında bu kitabın ənənəsindən istifadə zəruriliyi önə çəkilir.

Tədqiqat metodları. Analitik elmi təhli metodu, təsviri, tarixi-müqayisəli metod.

Giriş. İ.Hikmət türk alimi idi. Onun tərcümeyi-halı ilə bağlı vikipediya-azad ensiklopediya məlumatında oxuyuruq: “1889-cu ildə İstanbulda Bəylərbəyi məhəlləsində dünyaya göz açıb. O, orta təhsilini Qalatasaray liseyində alıb. 1911-ci ildə İstanbulda Mülkiyyə Məktəbini yaxşı dərəcə ilə bitirib. Qalatasaray Liseyi və Robrt kollecində ədəbiyyat və fransızca dərsləri verib. 1921-ci ilin mayında müəllimlikdən ayrılaraq Xariciyyə Nazirliyi Mətbuat Müdirliyində dəftərxana işçisi kimi çalışıb...Azərbaycan hökuməti Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) hökumətindən müəllimlər istədiyinə görə 1923-cü ilin aprelində Maarif Nazirliyi onu Bakıya göndərib. Bakı Universiteti ilə Bakı Teatr məktəbində Türk ədəbiyyatı tarixi müəllimi, Bakı Pedaqoji İnstitutunda, Bakı Darülmüəllimində Qərb ədəbiyyatı tarixi və sənət tarixi müəllimi, 1924-cü ilin sentyabrından Bakı Universiteti Ədəbiyyat fakültəsinin dekanı işləyib. 1927-ci ilin iyulunda Bakı Universiteti Ali Şurasının qərarı ilə professorluğa yüksəldilib. Professorluq dissertasiyası olan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı əsəri Bakıda nəşr edilib.1927-nin dekabrında Ankaraya dönüb. Görkəmli alim və müəllim İsmayıl Hikmət Ərtaylan 18 dekabr 1967-ci ildə İstanbulda dünyasını dəyişib”.

F.Ağayev “İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı monoqrafiyasında yazır: “İsmayıl Hikmətə Bakıdan Türkiyəyə məzuniyyətə getdikdən sonra bir daha geri qayıtmağa imkan verilməmişdi. Bir pantürkist kimi damğalanmış, illər boyu elmi irsinə bol-bol müraciət olunsada, adı heç yerdə çəkilməmişdir” (2,10).

Şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı belə bir suala cavab verməyə borcludur: 1923-cü ildə Türkiyədən Azərbaycana dəvət olunan bir alim 1927-ci ilə qədər həm təhsil, həm də elm sahəsində çox məhsuldar çalışdığı halda, bu müddət ərzində elmi araşdırmaları həm mətbuatda, həm də ayrıca kitablar, hətta ədəbiyyat tarixləri şəklində sıx-sıx nəşr olunduğu halda, niyə alimə məzuniyyətə getdikdən sonra Azərbaycana qayıtmağa imkan verilməmiş, əsərləri, əsərlərində əks etdirdiyi elmi konsepsiya çox kəskin şəkildə tənqiddə məruz qalmışdır?

Fikrimizcə, bu sualın cavabını ictimai-siyasi proseslərin çox sürətlə dəyişməsi və bu dəyişmənin ədəbi-mədəni, elmi və pedaqoji mühitə ciddi təsirində axtarmaq lazımdır.

Fərqi nə varırıq ki, bəzi tədqiqatlarda 20-30-cu illəri mərhələ kimi qiymətləndirmədə bir monotonluq nəzərə çarpır. Geniş götürəndə 20-30-cu illər ədəbi fikir tariximizdə bütöv bir mərhələdir. Hətta bu mərhələni bütövlükdə vulqar-sosioloji tənqid mərhələsi kimi qiymətləndirmək tendensiyası da çox güclüdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbi prosesin hərəkətinə 20-30-cu illəri “vulqar-sosioloji tənqid” mərhələsi kimi qiymətləndirmək kontekstində obyektiv elmi qiymət vermək mümkün deyildir. Məsələn, ədəbi proseslə ictimai-siyasi proseslər arasındakı əlaqə 20-ci illərin sonlarına qədərki tarixdə (daha dəqiq desək, 1928-ci ilə qədər), 1928-1934-cü illər arasında və 1934-cü ildən sonrakı illərdə tamamilə fərqli mərcələrdə davam edib. Birinci zaman kəsiyində ədəbi-mədəni, elmi proseslər daha çox milli təmayüldə, ikinci zaman kəsiyində proletkultçu düşüncə müstəvisində, 1934-cü ildən sonra bütövlükdə sovet ədəbiyyatı uğrunda mübarizə kontekstində cərəyan edib.

Birinci zaman kəsiyində ədəbi-elmi sferada milli və ümumtürk düşüncəsinə yasaq qoyulmayıb, ikinci zaman kəsiyində hər cür milliliyə, ümumtürk düşüncəsinə müharibə elan edilib, üçüncü zaman kəsiyində isə millilik sırf ideoloji kontekstdə dəyərləndirilib. Birinci zaman kəsiyində demokratik düşüncənin loyallığı Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrini sıxlaşdırmağa, türk xalqlarının soy birliyini önə çıxarmağa imkan verib. Bütün bunların ictimai-siyasi əsasında “1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında bağlanan Sovet-Türkiyə sazişinin və Zaqafqaziya Federasiyası respublikaları ilə Türkiyə arasındakı Qars müqaviləsinin mədəniyyət sahəsində nəzərdə tutduğu əlaqələr” (2,7) dayanıb.

Deməli, türkiyəli alimlərin Azərbaycana dəvət olunması, onların elmi-mədəni, ədəbi-pedaqoji həyatda sıx iştirakı da bu müqavilələr əsasında tənzimlənib.

Müqavilələr əsasında tənzimlənən bu münasibətin həqiqi mahiyyəti necə idi? İ.Hikmət Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra Azərbaycandakı müşahidələrini Almanyanın Münxen şəhərində çıxan “Dərgi” adlı dərgidə nəşr etdirdiyi “Azərbaycanda dörd il yarım” başlıqlı məqaləsində” əks etdirib (5). Bu məqalədə 20-ci illərdə Sovet Rusiyasının Türkiyəyə və türk xalqlarına münasibətdə izlədiyi siyasətin mahiyyəti açıq ifadə edilib.

İ.Hikmət bu siyasətin mahiyyətcə iki mərhələdən keçdiyini ifadə edir. Birinci mərhələdə sovet rejiminin Türkiyə ilə münasibətləri zahiri dostluq çərçivəsində davam edir, ikiüzlü və məkrli xarakter daşıyır. Bu mərhələdə rejim daxilindəki türk xalqlarının bir-biri ilə, o cümlədən Türkiyə ilə münasibətlərinə maneçilik göstərilmir, ədəbi-mədəni əlaqələrin davam etməsində rejim hətta özünü maraqlı kimi göstərir. Türkiyəyə qarşı üzə çıxan bəzi əks mövqelər rejim nümayəndələri tərəfindən pərdələnir, təsadüfi yanlış məqamlar kimi qələmə verilir. Türkiyədən və başqa türk respublikalarından ədəbi-mədəni, elmi və pedaqoji sahəyə mütəxəssislərin cəlb edilməsi Türkiyə ilə münasibətlərə səmimiyyət donu geyindirməyə xidmət edir. İ.Hikmət yazırdı: "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyədən müəllim istəməsinə Sovet Rusiyasının o zaman mane olmamasında əsasən iki səbəb görünürdü. Biri Türkiyə ilə olan zahiri dostluğu; zahiri deyirəm, çünki həqiqətdə bu dostluqdan əsər yoxdu. Hər gün Bakı küçələrində xalqa nitq söyləyən firqəçilər Türkiyə hökumətini paşalar hökuməti adlandırır və onların zehni tənqid edir; hər gün də Türkiyənin Bakıdakı təmsilçisi baş konsulluq tərəfindən aldığı etiraz: "Çox mütəəssirik, bunu edənlər avam xalqdır, üzr diləyirik, biz onların öhdəsindən gələrik!" tərzində uydurma bir üzrxahlıq edirdilər. Bu da aradakı dostluğun mahiyyətini göstərməyə yetərlidir. İkincisi də, Azərbaycan Cümhuriyyətini şübhələndirmədən uyğun bir zamanda münasib bir siyasət yürütmələri idi. Həqiqətdə isə Sovet hökumətinin qayəsi əski Rusiya çarlığının eynisi olub, bəlkə daha sinsi bir davamı idi. Sovet Rusiyası öz hüduqları daxilindəki müsəlman və türk millətlərinin hər hansı bir sahədəki birliklərinə göz yumurdu və yumacaqdı da. Əsasən, kommunizmi ortaya atdığı sırada zətin dinə istədiyi zərbəni vurmuşdu; kilsələri sözdə, camiləri isə gerçəkdə qapatmışdı. Bu surətdə din birliyi qorxusu ortadan qalxmış bulunurdu. İndi onu qorxudan dil birliyi qalırdı. Həm də bu birlik sadəcə Sovetlər birliyi daxilindəki türklərin dil birliyi deyil, ədəbi türkcə deyilən Türkiyə dilinin də daxil olduğu türk dil birliyi idi. Dil birliyi kültür birliyi demək olurdu. Ədəbi dil isə Sovetlər birliyi türklərini bu birliyə doğru aparırdı. Ədəbi dil əski çarlıq Rusiyasının qənaətcə osmanlı casusluğu demək deyildimi? Bu qənaət vaz keçilmiş deyil, Sovet Rusiyası tərəfindən daha dərin, daha qatı bir qənaətlə mənimsənilmişdi. Sovetlər birliyi hüduqları daxilinə girən hər türkiyəli sivil, hər nə məqsədlə girsə girsin o, "örtüyə bürünmüş bir casus türk zabitidir" və oraya bir çox gizli məqsədlərlə gəlmişdir. Buna görə də arxasında çeşidli

gözcülər, casuslar dolaşan şübhəli və təhlükəli şəxsiyyətdir. İştə, Türkiyədən Azərbaycana göndərilən biz müəllimlər də bu casuslardan biri idik"(5).

Türkiyə-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrində siyasi rejimin ikiüzlü və məkrli siyasət yeritməsinə rəğmən 20-ci illərin sonlarına qədərki mərhələni kifayət qədər effektiv hesab etmək olar. Bu mərhələdə türk ziyalılarının – müəllim və alimlərinin elmi və pedaqoji sahədə gördükləri işlər sonrakı mərhələlərdə bu işlərə kəskin tənqidi və inkarçı münasibətin meydana çıxmasına baxmayaraq, öz təsirini bu və ya digər dərəcədə saxladı.

20-ci illərdə milli ədəbiyyatşünaslıq ümumən götürəndə türkçülük konsepsiyasını qəbul etməsinə, bu istiqamətdə müəyyən tədqiqatlar üzə çıxarmasına baxmayaraq, ortada bu konsepsiya ilə yazılmış ədəbiyyat tarixi yox idi. İ.Hikmətin iki cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" bu konsepsiyasını milli ədəbiyyat tariximizə tətbiq edərək gerçəkləşdirən ilk nümunə oldu.

Son tədqiqatların birində belə bir fikir səslənib: "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərinin (İ.Hikmətin kitabı nəzərdə tutulur - T.S., Y.D.) birinci qismində folklor, ikinci qismində XIII-XV əsrlər, üçüncü qismində isə XV-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri barədə araşdırmalar aparılır" (2,46). Əlbəttə, bu informasiya ciddi təshihə möhtacdır. Çünki İ.Hikmətin kitabının ikinci qismində XIII-XIV əsrlər, üçüncü qismində isə XV-XVII əsrlər ədəbiyyatı öyrənilir. Sitatda "birinci qisim"də folklorla bağlı araşdırmaların aparılması fikrinə gəldikdə isə bu mülahizə həqiqətdən uzaq deyil, lakin həqiqətin tam ifadəsi də deyil. Əslində kitabın birinci qismi xalq ədəbiyyatını, yazılı ədəbiyyatın "İslamlığın zühurundan əvvəl"ki və "İslamiyyətdən miladi on üçüncü əsrə qədər" mərhələlərini əhatə edir. "Birinci qisim"də yazılı ədəbiyyatın bu iki mərhələsi ilə bağlı araşdırmaların əsaslı ixtisara məruz qalması ehtimalını nəzərə alsaq, əslində İ.Hikmətin kitabında XVIII əsrə qədərki ədəbiyyatımızın tarixi dövr və mərhələlərinin yer aldığını qətiyyətlə söyləmək olar.

Bu struktur sonrakı ədəbiyyat tarixlərində də yer alıb.

Lakin İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı elmi mühitin kəskin tənqidi və inkarçı mövqeyi ilə qarşılaşdı.

Çünki sovet siyasi rejimi 20-ci illərin sonlarından etibarən öz həqiqi simasını ortaya qoyanda pantürkizmlə bərabər, panislamizmə qarşı mübarizəni də özünün ideoloji məqsədlərindən birinə çevirdi. Türk xalqlarının mədəni birliyi kimi, müsəlman millətçiliyi də kifayət qədər təhlükəli hesab olundu. Müsəlman xalqlarının mədəni-mənəvi birliyini nəzərdə tutan ümmətçilik zərərli ideologiya kimi rədd edildi. Buna görə də ümmətçiliyin əsasında dayanan islam dininə düşmən münasibətin formalaşdırılmasına başlandı. Sovet rejiminin ateist siyasəti ümumən götürəndə islam dininə tənqidi münasibəti, onun təbliğini və daşıyıcılığını qadağan etməyi nəzərdə tuturdu.

Sovet rejiminin mədəni siyasətində klassik irsi də özünün ideoloji mövqeyinə uyğun şəkildə tədqiq və təbliğ etmək əsas istiqamətlərdən biri idi.

Sovet rejimi özünün mövqeyini tədricən möhkəmləndirəndən sonra bununla bağlı olaraq antitürk və antiislam mövqeyindən çıxış etməyə başlamış, ədəbi-mədəni irsi çox əsaslı şəkildə təftişdən sonra onun "klassik irs" kimi ortalığa çıxmasına imkan vermişdi. Həmin siyasətin canlı şahidi olan İ.Hikmət "Azərbaycanda dörd il yarım" məqaləsində yaranmış vəziyyəti belə şərh edirdi: "Keçmişin gələcəyə ithaf etmiş olduğu bütün mədəni yadigarlarda, bütün mədəniyyət abidələrində bu yeni idealın yaşamasına, qüvvətlənməsinə yarayacaq və yarayacağı sanılacaq, nə

qədər ünsür varsa bunlar ələncək, bunlar daranacaq, bunlar xalqın və gəncliyin təlim və tərbiyəsinə sunulacaqdı. Sovetlərdə elm bu idi. Elmi tədqiqat da bu idi. Milli mədəniyyət, milli tərbiyədə bu prinsipə və bu metodların türk dili ilə nəşr və yayılmasından ibarət olacaqdı. Keçmişdən, milli ənənə, mədəniyyət və tərbiyədən ancaq bu şəkildə istifadə oluna bilərdi. Bir Əlişir Nəvai kommunist ruhu ilə yazmış bir türk şairi olaraq göstəriləcəkdı”(5).

İ.Hikmət burada zamanın siyasəti ilə ədəbiyyatşünaslığın klassik irsə münasibətdə ayrılan yollarından danışır. Onun dediklərinin alt qatında duran bu idi ki, daha ədəbiyyat tarixini F.Köçərli kimi, Y.V.Çəmənəminli kimi, təbii ki, həm də İ.Hikmətin özü kimi öz elmi düşüncənə, konsepsiyana uyğun və yaxud bədii mətnlərin təlqin etdiyi həqiqətlərdən çıxış edərək elm dilinə çevirə bilməzsən. Elə bir zaman gəlmişdi ki, Nizami haqqında yazırsansa, Nizami mətnlərinin ifadə etdiyi əsas ideya xətti rejimin siyasətinə dəstək olmalı idi (Nizamidən danışmaq üçün bu dəstək mütləq tapılmalı idi).Nizami həqiqəti əsas deyildi, əsas olan dövrün ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən dövrüyyəyə buraxılan Nizami “həqiqətləri” idi. Nizami sözü elə yozulmalıydı ki, sanki bu şair XII əsrdə oturub kommunist ideologiyası haqqında düşünürmüş. “Bir Əlişir Nəvai kommunist ruhuyla yazmış bir türk şairi olaraq göstəriləcəkdı” cümləsinin mənası budur. Ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyatşünas alimlər dilemma qarşısında qalırdı. Ya əsl elmi həqiqəti deyib, sənətkarın yaradıcılığını onun öz estetik idealları çərçivəsində, bilavasitə poetikasının diktəsindən çıxış edib tədqiq edəcəkdı, ya da sənətkarın yaradıcılığının əsas ideya istiqamətlərini sovet rejiminin ideoloji siyasətinə uyğunlaşdırıb ortalığa çıxaracaqdı. Birinci yol insanları repressiyaya aparırdı. Ancaq ən təhlükəli olan bu deyildi. Klassik irs də repressiyanın qurbanı olacaqdı, nəşr olunmaq, təbliğ olunmaq, öyrənilmək imkanlarını itirəcək, nəticədə klassik irslə yeni yaranan ədəbiyyat arasında irs-varislik əlaqəsi mümkünsüzləşəcək, ənənəsiz “novatorluq” meydana çıxacaqdı ki, onun da yaşamaq, milli ruha nə isə bəxş etmək imkanları olmayacaqdı.

Ədəbiyyatşünaslıq ikinci yolu seçdi. Bu “yol”un funksiyasını həmin illərdə tənqidçi Ə.Nazim dəqiq formulə etmişdi: “Klassikləri Lenincəsinə öyrənməli!” (9,246). Ədəbiyyatşünaslığın ikinci “yol”u tərcih etməsinin mənası nə idi? Bu, dolayısı ilə də olsa, klassik irsə, milli sərvətə xəyanət deyildi ki? Yox, əksinə, klassik irsə, dolayısı ilə isə millətə xidmət idi. İstər istəməz, ortaya sual çıxır: Bu xidmət necə, nəşəkildə gerçəkləşə bilərdi? Bu gerçəkləşmənin məqsədi, mahiyyəti və nəticələrini İ.Hikmət öz yazısında belə səciyyələndirirdi:“İslami mədəniyyət içində yetişmiş olan bir cəmiyyət bu, için-için təsirini göstərən təzyiqlə altında bir müddət əfəllənmişdi. Nəhayət, düşünmüş, milli ənənə və mədəniyyəti yaşadan vəsiqələri tamam məhv olub getməkdən qurtarmaq üçün kommunist təzyiqin istədiyi bu yolu, özünün getmək istədiyi yola bağlamaq vasitəsini tapmışdı. Zahirən, kommunistlərin istədiklərini yapmış kimi görünərək, əski əsərləri nəşr etmək və onlardan inqilab ünsürlərini təlim edirmiş kimi görünərək, yetişən gəncliyə, öz keçmiş ədəbiyyatının şah əsərlərini tanımaq yolunu tutmuşdu. İki ideal daxilən çarpışır, zahirən də guya birləşmiş olurdu”(5).

Rejimin mədəni siyasətində klassik irsə yandırılan işıq bu irsi tənqidi surətdə mənimsəməyi, proletar ədəbiyyatının yaradılmasında onların təcrübəsindən istifadəni nəzərdə tuturdu. Milli ziyalılar üçün isə bu, klassik irsi mənəvi repressiyadan qorumağın və yaşatmağın vasitəsi idi. Ədalət naminə qeyd eləmək lazımdır ki, müstəqillik dövründə prinsip etibarilə klassik irsə sahib çıxma bilməyimizin (həm nəşri, həm təbliği, həm də tətbiqi istiqamətlərində) kökünü 30-40-cı illər, eləcə də sonrakı onilliklərdə ziyalılarımızın uzaqgörən siyasəti, üzərlərinə tantal əzabı götürüb, xalqın, millətin ədəbi-mədəni irsini yaşatmaq məramı və fədakarlığında axtarmaq lazımdır.

İ. Hikmətin "ədəbiyyat tarixi" haqqında inkarçı ruhda yazılmış yazıların bir-birinin ardınca mətbuat səhifələrində yer almağa başlamasına siyasi-ideoloji yanaşmalar məhz bu səbəblərlə bağlı idi. Bu mənada Ə.Abidin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" ("İnqilab və mədəniyyət", 1929, № 1), H.Zeynallının "İsmayıl Hikmət. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" ("Azərbaycanı öyrənmə yolu", 1930, № 3), Əli Nazimin "Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kamalizm əleyhinə (Musaxanlı, Əmin Abid, Çobanzadə, Köprülüzadə və İsmayıl Hikmətin ədəbi görüşləri haqqında)" ("İnqilab və mədəniyyət", 1931, № 4, 5) məqalələrini səciyyəvi misallar kimi göstərmək olar. Ədəbiyyatşünaslıqda bu və bu tipli tənqidi məqalələri yazı müəlliflərinin öz elmi baxışlarının ifadəsi kimi qiymətləndirmək meylidirsə də nəzərə çarpır. Bu, bütövlükdə 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrin mahiyyəti ilə yaxından tanış olmamaqdan irəli gəlir. Diqqəti belə bir hala çəkmək istəyirik ki, A.Musaxanlı, Ə.Abidi, B.Çobanzadəni, M.F.Köprülüzadəni, İ.Hikməti pantürkizmdə günahlandıran Əli Nazimin özünün ədəbi görüşləri də elə həmin vaxtda "müsavətizm, pantürkizm, idealizm" in ifadəsi nöqtəyi-nəzərindən tənqid hədəfi olmuşdur. Bu yazılarla eyni vaxtda Ə.Nazimin məqaləsi ilə eyni nömrədə çap olunmuş bir məqalə də diqqətimizi çəkir: M.Quliyev. "Pantürkizmlə belə mübarizə etmək olmaz (Pr.Çobanzadənin siyasi-ədəbi görüşləri əleyhinə)".

Göründüyü kimi, bu tənqid və ifşaların hamısını eyni kontekst bir araya gətirir: Pantürkizmlə mübarizə.

Bu artıq siyasi-ideoloji tendensiyadır. Sovet rejiminin türkdilli xalqların ədəbi-mədəni fikrinə tətbiq etməkdə olduğu siyasətin ifadəsidir. Mahiyyətcə, bu, Azərbaycan ədəbi-mədəni fikrində başqa bir mərhələnin başlanğıcı idi. Siyasi rejim artıq türkdilli xalqların milli-mənəvi və mədəni birliyinə dözümsüzlük ifadə edir, bu xalqları öz tarixi köklərindən ayırmaq, sovet imperiyasına daha çox bağlamaq siyasəti yürütməyə başlayır. Rejim, əlbəttə, türkdilli xalqların da öz ədəbi-mədəni irsini öyrənməsinin əleyhinə deyildi. Lakin bu "öyrənmə"də obyektiv elmi həqiqətə, milli həqiqətlərə və türk xalqlarının tarixi birliyinə yer yox idi. Hər bir türkdilli xalqın ən qədim zamanlardan üzü bəri müstəqil bir inkişaf yolu keçməsi, tarixi yolda müxtəlif təsirlərə məruz qalması tarixi həqiqət kimi qələmə verilirdi. Türkdilli xalqların tarixi inkişafı yolunda onları birləşdirən cəhətlərin, hər cür qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinə pantürkizm damğası vurulur və rədd edilirdi. Ə.Nazimin aşağıdakı mülahizələri türkdilli xalqların tarixini və ədəbi-mədəni irsini öyrənməyin metodoloji konsepsiyası kimi səslənir və siyasi rejimin həmin illərdə yürütdüyü və sonrakı bütün mövcudluq dövründə özünü saxlayan ədəbiyyat siyasətinin ifadəsi kimi meydana çıxırdı: "Ayrı-ayrı türk-tatar xalqları ədəbiyyatı biri digərindən ayrı, müstəqil və ayrıca meydana gəlmiş tarixi bir kateqoriya kimi tədqiq olunmalıdır. Bunların arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə gəldikdə bu da ümumi marksizm metodolojisi ilə həll edilir"(8,27).

Türk xalqları ədəbiyyatına "marksizm metodolojisi" ilə verilən həllin mahiyyətini Ə.Nazim aşağıdakı kimi ümumiləşdirirdi: "Vəhdət və ayrılıq antinomusu burada dialektik həll olunur: türk xalqları ədəbiyyatları arasındakı vəhdət bütün bəşəriyyət ədəbiyyatı və mədəniyyətilə təşkil etdikləri vəhdət kimidir. Bu vəhdət onların fərqliliyini inkar yox, təsdiq edir, zira onların ayrılığı və vəhdəti ictimai-tarixi həyatın yaratdığı ziddiyyətlərin vəhdət və ayrılığı ifadəsidir"(8,27). Tamamilə aydındır ki, "marksizm metodolojisi" türk xalqlarının soy birliyinə, tarixən ortaya çıxan ədəbi-mədəni birliyinə onları bir araya gətirəcək, birləşdirəcək amil kimi baxır, "dialektik həll" oyunu quraraq, nəyin bahasına olursa-olsun, bu xalqların mənşəcə, tarixi inkişafca fərqli bir

yol keçdiklərini, ədəbi-mədəni irsləri arasında heç bir spesifiklik, ancaq bu xalqların mədəni irsinə aid olan birləşmənin olmadığını sübutunu ədəbiyyatşünaslığın qarşısına xüsusi bir vəzifə kimi qoyur, bu yoldan kənara çıxanların hamısına inkarçı münasibət bəsləməyi tələq edirdi. Ə.Nazim İ.Hikmətin "ədəbiyyat tarixi"ndəki "türkçülük" amilini ən qorxulu tendensiya kimi qələmə verəndə "marksizm metodologiyası"nın mövqeyini ifadə edirdi. Onun aşağıdakı fikirləri məhz bunun ifadəsidir: "İsmayıl Hikmətdə ilk nəzərə çarpan şey qatı şüurlu millətçilik və kamalçılıqdır. Onun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" başdan-ayağa millətçiliklə doludur. Azərbaycanın bütün keçmişi, mədəni irsi, milli safiyyət və türklərin mənafə və yaxşılığı nöqtəyindən qiymətləndirilir və tənqid olunur. İsmayıl Hikmət də bütün türk-tatar xalqlarını vahid bir millət hesab etdiyi üçün hər yerdə türk millətindən bəhs edir. İsmayıl Hikmətə görə bu "vahid" millətin bütün tarixi başdan-ayağa türk mədəniyyətinin əcnəbi mədəniyyətlər təsirilə mübarizəsindən ibarətdir" (8,27).

H.Zeynallı da İ.Hikmətin "türk tarixindən uzun-uzadı bəhs edərkən millətçiliyə qapılması"nı onun metodologiyasının ən uğursuz cəhəti hesab edir (10,297).

Ə.Abid isə öz yazısında vaxtı ilə M.F.Köprülüzadənin təsiri altına düşdüyünü, lakin bunun yanlış olduğunu, İ.Hikmətin də "mənim ilk vəziyyətim kimi eyni təsirə qapıldığı görülməkdədir, o da Köprülüzadənin fikirlərini təkrarlamaqdan başqa bir şey yapmamışdır" (1,87), - deyir.

Ə.Abidin bu etirafı bir daha sübut edir ki, İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndə dair 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərində yazılmış tənqidlərin heç birisi fərdi elmi düşüncənin məhsulu kimi yaranmamış, siyasi sifarişin nəticəsi olmuşdur. Siyasi rejimin təhdidlərindən yaxa qurtarmaq, özlərini gözləyən faciəli aqibətdən sıyrılmaq üçün onlar öz tənqidlərinə marksist metodologiyası donu geyindirməyə çalışmışlar. İ.Hikmətin kitabına qarşı yazılmış bu tənqidlər bütün sovet dövründə öz qüvvəsində qaldığı, hətta 80-ci illərdə də alimə münasibətdə həmin tənqidlərdən çıxış edildiyi üçün bu qüvurların ən əsaslarına münasibət bildirmək ehtiyacı var.

İ. Hikmətin "ədəbiyyat tarixi"ndə ən çox mübahisə doğuran məsələ onun tədqiqatının obyektini təşkil edən tarixi dövrü üç cərəyan əsasında araşdırmasıdır. Ə. Nazimin aşağıdakı mülahizəsini bu cərəyanlara yanaşmada dövrün tənqidinin ümumi mövqeyi kimi qəbul etmək olar: "İsmayıl Hikmət təsnifatının və ədəbiyyat tarixi sxemasının əsas nöqsanı onun tarixi əsasa malik olmaması, dialektik və materialist mahiyyətdən məhrum olmasıdır"(8,29). Ə.Nazimə görə, "onun üç cərəyan nəzəriyyəsi mənasız, qeyri-elmi və tarixi yalandır"(8,30).

Ə. Nazimin tənqidindəki əsas yanlışlıq İ.Hikmətin araşdırmalarının tarixi əsasa malik olmaması iddiasıdır, bilərəkdən və yaxud bilməyərəkdən alimin əsas tədqiqat obyektini kimi seçdiyi ədəbi dövrü tarixi mərhələlərə ayıraraq araşdırmasına diqqət yetirməməsidir. Eyni zamanda, müəyyənləşdirilən tarixi mərhələlərlə ədəbi cərəyanlar arasındakı əlaqəni görə bilməməsidir. Ə. Abid və H.Zeynallı bu əlaqəni görə bilməmiş, lakin cərəyanlarla tarixi mərhələlərin əlaqəsini yanlış başa düşmüşlər. Ə. Abidə görə, kitabda "səlcuqların zamanındakı ədəbiyyatda üç cərəyan göstərilməkdədir: 1) qövmi cərəyan, 2) dini cərəyan, 3) elmi cərəyan" [1,85]. Bu cür dəyərləndirmə İ. Hikmətin fərqləndirdiyi üç cərəyanın estetik mahiyyətini və onun milli ədəbiyyatın tarixi təkamülünü ifadəsini izah edə bilməz. H. Zeynallı da cərəyanlarla tarixi mərhələlərin əlaqəsini düzgün izah etməmişdir. Onun fikrincə, İ. Hikmət ədəbi-tarixi prosesdə üç cərəyan fərqləndirdiyi halda, onun kitabının hər iki cildi ancaq qövmi və dini cərəyanlardan bəhs edir. H. Zeynallının ehtimalına görə, İ. Hikmət üçüncü cərəyanda, yəni elmi cərəyanda XVIII-XIX əsrlərin ədəbiyyatını şərh etmək fikrində imiş. Əlbəttə, bu

mülahizələrin hər ikisi yanlıştır və Ə.Əbiddə olduğu kimi, elmi materiala dərinədən bələd olmamaqdan və bunun nəticəsi olaraq tarixi mərhələlərlə ədəbi cərəyanlar arasındakı əlaqələri düzgün təsvir etməməkdən irəli gəlir.

Bəs əsl həqiqət necədir və İ.Hikmətin "ədəbiyyat tarixi"ndəki tarixi mərhələlərlə cərəyanların əlaqəsi nə şəkildədir? Və bu əlaqə tədqiq olunan dövrü tarixi təkamül prosesi kimi qavramağa imkan verirmi?

İ. Hikmətin "ədəbiyyat tarixi"ndə tədqiqatın əsas ağırlığı, indiki terminologiya ilə desək, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının üzərinə düşür. O, bu dövrə miladi tarixi ilə on üçüncü əsrdən XVIII əsrə qədərki zamanı, başqa sözlə, XIII-XVII əsrlər ədəbiyyatını daxil edir. İ.Hikmət bu tarixi dövrü iki mərhələyə ayıraraq araşdırır. Birinci mərhələ: "Miladi on üçüncü əsrdən on beşinci əsrə qədər", başqa sözlə, XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatı. İkinci mərhələ: "Miladi on beşinci əsrdən on səkkizinci əsrə qədər", başqa sözlə, XV-XVII əsrlər ədəbiyyatı.

Fikrimizcə, bu dövrləşdirmə təsnifatının elmiyini şərtləndirən əsas amillərdən birini onun müasirliyində axtarmaq lazımdır. Belə ki, İ.Hikmətin "ədəbiyyat tarixi"ndən sonra yazılan bütün ədəbiyyat tarixlərində bu dövrləşdirmə bölgüsü əsasən saxlanılmışdır. "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndə də, üç cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndə də, altı cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edən üçüncü cildində də bu dövr ədəbiyyatının mərhələ bölgüsü İ.Hikmətin bölgüsünə əsasən aparılmışdır. Birinci mərhələyə XIII-XIV əsrlər, ikinci mərhələyə XV-XVI əsrlər daxil edilmişdir. Fərq ondadır ki, müasir ədəbiyyat tarixlərində XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı XVIII əsr ədəbiyyatı ilə birlikdə üçüncü mərhələ kimi təqdim edilir. Bu fərqləndirmə "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndən gəlir.

İ.Hikmət XIII-XVII əsrlər ədəbiyyatını mərhələlərə hansı estetik hadisələri əsas götürərək bölür? Alim birinci mərhələnin, yəni XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas ideya-estetik xüsusiyyətlərini "Dini cərəyan. Təsəvvüf (Mistizm)" adı altında şərh edir. İ.Hikmətin təsəvvüfi "dini bir fəlsəfə" olaraq qəbul etdiyini nəzərə alsaq, onun "dini cərəyan" ifadəsi altında təsəvvüf ədəbiyyatını ədəbiyyatda sufizmi və hürufizmi əsas estetik hadisələr kimi önə çəkdiyini görürük. Bu cərəyan adı altında o hansı məsələləri əhatə edəcəyini başlanğıcda xülasə edir. Bunlar aşağıdakılardır: "Təsəvvüf nədir? Müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən tərfi, mahiyyəti. Zahirilər və batınilər. Təsəvvüf fəlsəfi bir məsləkdirmi? Bu məslək islamlıqdanmı doğmuşdur? Həyatı, ictimai və iqtisadi qiyməti nədir? Türklərin həyatına nə dərəcəyə qədər uyğundur? Təsəvvüfün ədəbiyyata təsiri. Bu təsirin nəticəsi faydəlimi, zərərliymi olmuşdur? Mədrəsə və təkyə. Hürufilik nədir və təsəvvüflə nə münasibəti vardır? Zühuru. Fəzlullah Nəimi Astrabadi və hürufilik. Tarixi bir baxış. Fəzullahın müridləri. Ədəbiyyatda hürufilik. Seyid İmadəddin Nəsimi" (6, 280).

Mərhələ ilə bağlı qısa "özət"dən də məlum olur ki, alim əvvəlcə "təsəvvüf nədir?" sualına cavab axtarır, onun fəlsəfi, dini, ictimai-siyasi əsaslarını müəyyənləşdirir, təsəvvüfün ədəbiyyata nüfuzu və onu ortodoksal dindən ayıran cəhətlər üzərində dayanır, təsəvvüf ədəbiyyatının estetikasını şərh edir, bütövlükdə türk ədəbiyyatında təsəvvüfün estetikasını bədii və elmi şəkildə şərh edən əsərlər üzərində dayanır, hürufiliyin meydana çıxması, təriqətə çevrilməsi, təsəvvüflə bağlılığı, ictimai-siyasi, dini əsasları, ədəbiyyatda təzahürü, estetikasını izah edir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi haqqında oçerklər verərək, onların yaradıcılığının təsəvvüf və hürufizmlə əlaqələrini araşdırır, yaradıcılıqlarındakı fərqli təmayüllər üzərində dayanır,

tədqiqatçı dünyagörüşü nöqteyi-nəzərindən onların yaradıcılığının ideya əsaslarını açır, sənətkarlığı şərtləndirən məsələlər üzərində dayanır, elmi qiymətləndirmədə irs-varislik əlaqəsinə diqqət yetirir.

Məsələ burasındadır ki, İ.Hikmətdən sonra yazılan ədəbiyyat tarixlərində XIII-XIV əsrlərin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün tədqiqat obyektini eynilə saxlanılır. Məsələn üçün, "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və ədəbiyyatda hürufilik kontekstində şərh edilir. Burada da Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsiminin həyatı və yaradıcılığına oçerklər ayrılır. Bu o deməkdir ki, İ.Hikmətdən sonra yazılan ədəbiyyat tarixləri onun ədəbiyyat tarixindəki struktur və məzmunu ümumən saxlayırlar. Fərq isə ondadır ki, mərhələnin ədəbiyyatının ideya əsasları İ.Hikmətdə idealist dünyagörüşü və həyatı proseslər nəzərə alınmaqla şərh edilir, sonrakı ədəbiyyat tarixlərində hadisələrə münasibət materialistcəsinədir, ateist mövqe önə çıxır. Hadisələrin şərh siyasi rejimin ideoloji maraqları çərçivəsində aparılır.

Kitabın "Üçüncü qisim"ində XV-XVII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqat obyektini kimi seçilir və bu dövrün aparıcı estetik istiqamətini kimi "Elmi cərəyan" müəyyənləşdirilir. İ.Hikmət qısa "özət"də yazır: "Bir tərəfdən davam edən dini cərəyana qarşı bir tərəfdən də elmi cərəyan vücuda gəlməkdədir" (6,372). Bu o deməkdir ki, XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatında olduğu kimi, XV-XVII əsrlər ədəbiyyatında da dini cərəyan-sufizm və hürufizm öz ideya əsaslarına sadıq qalaraq davam edir. İ.Hikmətin "Ədəbiyyat tarixi"nin "Üçüncü qisim"ində təfərrüatlı şərh edilən məsələlərdən biri də "İslamda şiəlik"dir. "İslamda şiəlik"ə İ.Hikmət xüsusi diqqət yetirir, onun dini əsaslarını, ictimai-siyasi proseslərə təsirini ona görə araşdırır ki, bu hərəkət nəticəsində Səfəvilər zamanında yaranan Qızılbaş ədəbiyyatının mahiyyətini dərk etmək mümkün olsun. İ.Hikmət xüsusi vurğulayır ki, "Səfəvilər idarəsi zamanında şiəlik İranın rəsmi məzhəbi şəklini almış və Şah İsmayıldan sonra şiə ədəbiyyatı içində yeni bir cığır açılmış və ortaya bir də Qızılbaş ədəbiyyatı çıxmışdır. Şiəlik ədəbiyyatı ilə hürufi və bəktəşi ədəbiyyat arasında qüvvətli bir münasibət vardır. Əsasən, təsəvvüfə istinad etibarilə hamısı bir nöqtədə toplanmaqdadır" [6,530]. Bu mənada İ.Hikmət yeni mərhələdə Ş.İ.Xətəini "ədəbiyyatda dini bir cərəyanın bütün mənası ilə mütəmənliyi" (6,545) kimi xarakterizə edir. Şeyrlərini elmi təhlilə cəlb edərək onlardakı təsəvvüf ruhunun qabarıqlığına diqqət yönəldir. "Çıxdım qırxlar yaylasına" misrası ilə başlayan şeyrini nümunə gətirərək yazır: "Dil və sənət namına çox ibtidai olan bu mənzuməsi də fəlsəfə və qayə etibarilə xalqı həyatdan nifrətə, həqiqəti-dünyəviyə və maddiyədən uzaqlaşmağa, nəticə etibarilə fəda və fəna-nəfsə təşfiq etməkdən başqa heç bir nöqtə yoxdur" (6,552). Xətəinin dini cərəyanın nümayəndəsi, başqa sözlə, həqiqi sufi şair olduğunu sübut etmək üçün alimin şairin "Cümlə əşyadə zühur edən kəlamımdır bənim" qəzəlinə verdiyi təhlil deyilənlərə şübhə yeri qoymur. İ.Hikmət yazır ki, bu qəzəl "tamamilə təsəvvüfi və timsalidir. Bütün təbirlər məcazi və istiaridir. Hürufilərə yaxın bir qənaətə özünün vücudi-mütləq, yəni Allah olduğunu qapalı (zimni) bir dil ilə anladır. "Yer yox ikən, göy yox ikən ta əzəldən var idim" deməklə "ənəlhəqq" demək arasında məna etibarilə heç bir fərq yoxdur. "Cümlə əşyadə zühur edən kəlamımdır bənim" demək də odur" (6,553).

İ.Hikmət yazır: "Böyləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında da mövzu, qayə, məna və sənət etibarilə qövmi və dini cərəyandan çox ayrı, digər bir cərəyanın canlandığına şahid oluruq ki, bu da elmi cərəyandır. Bunun qayəsi gərək məlumat, sənət, məharət göstərmək və gərək səbədi və bəyana əhəmiyyət vermək etibarilə digər cərəyanlardan ayrılmaqdadır" (6,378).

Fikrimizcə, İ.Hikmət elmi cərəyanı "dini cərəyan"ın transformasiyası kimi başa düşür. Dini cərəyan nə qədər həyati hadisələr, ictimai-siyasi proseslərlə bağlı idisə, sənətkarın tərənnüm etdiyi ideyalar həqiqi yaşantının məhsulu idisə, eyni zamanda, daha çox təlqin, təbliğ xarakteri daşıyırdısa, elmi cərəyan bütün bu keyfiyyət və məqsədlərdən uzaqdır. Təsəvvüf görüşləri elmi cərəyana ənənədən gəlir, sənətkarın dünyagörüşünün həqiqi ifadəsi kimi yaranmır. Düşünürük ki, İ.Hikmətin bu cərəyanı sxolastik, "təsəllüfi (riyakar) bir cərəyan" kimi xarakterizə etməsi bununla bağlıdır. Cərəyanın adındaki "elmi" anlayışı sənətkarın dünyagörüşünün aldığı təhsilin təlqinləri ilə formalaşmasına işarədir. Elmi cərəyanın nümayəndəsi kimi Həbibidən danışarkən onun dünyagörüşünün formalaşmasında mədrəsə təhsilinin rolunu xüsusi vurğulayır: "...Gördüyü təhsil ilə həyatını da, zehniyyətini də dəyişdirmiş, sxolastik tərbiyənin təsiriylə yetişərək oxumuşlar. Sınıfına daxil olmuş "elmi cərəyan" mütəəssilləri arasına girmiş olduğu görülür. Şərqdə mədrəsə o qədər qüvvətli bir sxolastik təşkilata malik ictimai bir fabrika idi ki, onun içində düşən fərd hansı sənətdən, hansı zümrədən, hansı ailədən olur-olsun, eyni qalibdə, eyni tələqqi, eyni məfkurə və eyni duyğuda olaraq çıxardı" (6,419).

Sxolastik dini elmləri mənimsəmək, özündən əvvəlki şeirin poetikasına bələdlik, bu poetika qarşısında imtahan verərək özünü təsdiq etmək, nəticə etibarilə isə saraya yaxınlaşmaq, saraya daxil olmaq və burada özünə mövqə qazanmaq "elmi cərəyan" nümayəndələri üçün baş məqsədə çevrilir: "Bu cərəyan çox zaman saraylara o qədər yaxlaşmış, mövzuları o qədər yeknəsəqləmiş, xanları, xaqanları, sultanları, şahları mədhü sitayişə o qədər illəri getmişdir ki, nəhayət "saray ədəbiyyatı" deyə bir təbirin yaradılmasına meydan vermişdir" (6,378).

Dini cərəyan nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə elmi cərəyan nümayəndələrinin yaradıcılığı arasındakı əsas fərqi İ.Hikmət əksər hallarda təsəvvüfə münasibətdə axtarmışdır. Nəsimini dini cərəyanın böyük nümayəndəsi olaraq görən İ.Hikmət onun təsəvvüf poetikası ilə elmi cərəyan nümayəndələrinin təsəvvüf poetikası arasındakı fərqi hər iki cərəyanı fərqləndirən əsas cəhət kimi qəbul etmişdir. Bir-iki səciyyəvi müqayisəyə diqqət yetirək.

XV əsr şairi Xəlilidən danışarkən yazır: "Böylə olmaqla bərabər, Xəlilidə Nəsimidə gördüyümüz fəal (aktiv) və nafiz təsəvvüfü görəməyiz" [6,408]. Həbibini yaradıcılığında hürufizm təzahürünün Nəsimidəki hürufizmdən keyfiyyət fərqi İ.Hikmət aşağıdakı kimi xülasə edir: "Bu halda yazıların üzərində özü mənsub olduğu təriqətə (hürufiliyə - T.S., Y.D.) aid zehniyyət və qənaətlərin də bir təsiri olacağı təbiidir. Bu xüsusda Nəsimidən də, eyni təriqətə malik olan qeyrilərdən də istifadə etdiyi dəxi mühəqqəqdır. Bu qədər var ki, biz Həbibini bir təlqinatçı, bir propaqandaçı və məczub dərviş qiyafət və mahiyyətiylə görəməyiz. Onun çox gözmiş, çox görmüş olması gərək elminə, gərək təcrübəsinə bir çox əsaslar əlavə etmişdir" (6,420).

İ.Hikmət Bəsiridən də danışanda onun "təsəvvüfi bir ruhi havi beytləri"ni görürsə də, onların "təsəvvüf propaqandası, bir irşad və təlqin" olmadığı qənaətinə gəlir, bu istiqamətdəki fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: "Bəsiri mütəsəvvifdir" deyə bilmərik. Bəsiri də təsəvvüfdə Hamididəki kimi, hətta daha çox infialı (passif) və təslifdir, elm satmaq qəbilindəndir" (6,458).

Bütün bunlar onu göstərir ki, elmi cərəyanda təsəvvüf inam və inanc xarakteri daşımır, poetik ənənənin yeni mərhələyə nüfuzu kimi özünü göstərir. Lakin bu poetik ənənəyə istinadın özü də məqsədli xarakter daşıyır. İ.Hikmət elmi cərəyanın poetikasındakı bir sıra və çox əsaslı cəhətləri təqdir etməklə bərabər, onun ideya əsaslarına tənqidi münasibət bəsləyir. İ.Hikmətə görə, bu mərhələdə şeir və sənətkarlıq əksər hallarda sənətkarın həyatını iqtisadi cəhətdən

təminat vasitəsinə çevrilir. Sufi poetikanı hər hansı bir formada sənətə gətirmək sənətkar üçün başqaları qarşısında öz hünərini göstərmək və nəticədə bu hünərdən faydalanmaq məqsədi daşıyır. Məsələnin bu tərəfi sənətin ictimai amalını tam arxa plana keçirdiyi üçün bütün sənətkarlıq mükəmməlliklərinə baxmayaraq, tədqiqatçı tərəfindən həqiqi sənət səviyyəsində dəyərləndirilə bilmir.

İ.Hikmətin Bəsinin keçdiyi yaradıcılıq yolu ilə bağlı qənaətləri elmi cərəyan nümayəndələrinin keçdiyi sənət yolunun əsas mahiyyətini ümumiləşdirmək səviyyəsindədir: "Klassik və sxolastik bir görüşün məhsulu olan elmi cərəyana mənsub olan Bəsinin dili də bu cərəyanın hamı xüsusiyyətlərini yaşadan, təmtəraqlı, təsnifli və təklifli bir dildir. Əsrinin ən yüksək məhfilləri ilə təmasda bulunubdur. Qayəsi əsrlərini o məhfillərə bəyəndirmək və bu vəsilə ilə də həyatını təmin etmək olduğundan olunca qeyrət və himmətini, əsrində və mühitində bəyənen ərəb, fars mədəniyyət və hərsinin yaratdığı islami fars ədəbiyyatını təqlid və tənzirə bağlamışdır. Gah zamanının padşahından başlayaraq paşalarını, bəylərini, ağalarını mədh etmiş, gah bunları mədh üçün yazılan əsrləri təqlid və tənzirə çalışmış, gah zamanının şöhrətli şairləri ilə müşairəyə, müsabiqəyə qalxışmış, həcv etmiş və həcv olunmuşdur" (6,454). Əlbəttə, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, sənətkarların bu tip yaradıcılıq yoluna tədqiqatçı tənqidi münasibət bəsləyir. Lakin tədqiq etdiyi ədəbiyyata obyektiv elmi baxışı əsas götürdüyü üçün İ.Hikmət onların yaradıcılığında tarixi ədəbi prosesi irəli aparən cəhətlər üzərində dayanmağı da vacib hesab etmişdir.

İ.Hikmət Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hakimiyyəti dövrünün ədəbi-mədəni sahəyə müsbət təsirini xüsusi vurğulayır. Tədqiqatçıya görə, bu dövrün ədəbiyyatında qövmi xüsusiyyətlər güclənir və bu iki istiqamətdə özünü göstərir. Birincisi, xalq ədəbiyyatı tərzində ədəbiyyatda müəyyən bir mövqe qazanır. İ.Hikmətə görə, bu tərz "iraniləşməkdə olan türk ruhu"nun (6,375) özünə qayıdışına əsaslı bir təkan vermişdir. İkincisi, "fars və ərəb və sair yabançı təsirlər altında əslini qayıb etməyə başlayan dildə türk ünsürünün çoxalmasına və qövmiləşməsinə olan xidmət və təsirlərdir" (6,376). İ.Hikmətə görə, dövrün ədəbi-mədəni düşüncəsinin ən mühüm xidməti "türkcəyi farscadan üstün tutmasıdır" (6,377). Səfəvilərin "aydın türk dilində ədəbiyyat" (6,383) yaratması "dini və məzhəbi bir propaqanda" xatirinə olsa da, İ.Hikmətə görə, türk dilinə mühüm xidmət sayılmalıdır. Dövrün ədəbi prosesində türk dilinə olan maraq, türk dilini fars dili ilə müqayisədə onunla rəqabətə girəcək bir səviyyəyə qaldırmaq meylinin güclənməsi də sağlam və təqdir olunmalı tendensiyalar sırasında önə çəkilir.

İ.Hikmət dövrün ədəbiyyatında elmi cərəyan kanonlarına müqavimət meyli də duyur. Bu kanonlardan xilas olmağın son dərəcə çətin olduğunu, bu kanonlardan kənarda şeirdə ad qazanmağın, demək olar ki, mümkünsüzlüyünü də vurğulayır. Bununla belə, təsəvvüf kanonlarından qaçmaq, uzaqlaşmaq cəhdinin bir meyil kimi mövcudluğuna diqqəti çəkir. İ.Hikmətə görə, təsəvvüf kanonlarından uzaqlaşmağın birinci yolu kimi həqiqi dini inanca tapınmaq nəzəri cəlb edir. Tədqiqatçının Bəsi yaradıcılığının istiqamətlərindən biri kimi ümumiləşdirdiyi bu cəhət hər halda dövrün ədəbi prosesində təsəvvüfdən qaçmaq meylinin ifadəsidir: "Dini qənaətlərlə həyatı ehtiraslar arasında çırpınan Bəsinin nəhayət, bu saxtalıqlardan bezib dinə doğru yaxlaşdığını və son yazılarından biri zənn etdiyimiz bu beytlərlə inlədiyini duyuru" (6,468).

İ.Hikmət dövrün ədəbi prosesinin hərəkətində təsəvvüfdən dini inanca, dini inancdan dünyəvilikə keçidi də müsbət tendensiya kimi dəyərləndirir. Bir çox şairlərin yaradıcılığında

"gizli və təmsili" məzmunundan uzaqlaşmış "sadə bir eşqi" tərənnüm etməsini maddi və həyati dünyagörüşündən çıxışı yüksək qiymətləndirir.

İ.Hikmətin XV-XVII əsrlər ədəbiyyatında ən çox dəyərləndirdiyi tendensiyalardan biri xalq şeir tərzinin dünyəvi məzmununda meydana çıxmasıdır. Məhəmməd bəy Şəmsinin varsağılarında müşahidə etdiyi bu cəhəti o, "xeyirli bir ədəbi inqilabın qarısının açılması", başqa sözlə, davam etdirilməsi zəruri olan novatorluq kimi dəyərləndirir. İ.Hikmət Nəsimidə, Xətəidə xalq şeirinə müraciətlə Şəmsidəki müraciətin keyfiyyətcə büsbütün fərqləndiyinə diqqət çəkir. Tədqiqatçıya görə, bu fərq ədəbiyyatın irəliyə doğru hərəkətinin göstəricisidir: "Gərək Nəsimilər, gərək Şah Xətəilər və daha çox türk şairləri tərəfindən xalq şeirləri şəkilləri və vəznləri tətbiq edilmişdi və edilməkdə də davam eyləyirdi. Lakin bu təşəbbüs ilə o davamın arasında mühüm və həyati və əsasi bir fərq vardır ki, sükut və laqeydi ilə keçşirdirmək mümkün deyildir. Nəsimilərin, Xətəilərin kullandıqları şəkil və vəznələr ancaq dini mövzulara münhəsir, zümrəvi və "avamfirib" mənzumələrdir. Bunlar təriqət ədəbiyyatı, təkyə və din cərəyanı propaqanda aləti idi. Onda sifət gözəlliyi, hüsn və xəyal parlaqlığı, hicran və həyəcan təsiri arandığı yoxdu. Halbuki Şəmsinin təşəbbüsü bu şəkildə, bu mahiyyətdə deyildir. Onun vücuda gətirdiyi sanihələr nə din qeydi, nə məzhəb və təriqət qayəsi altındadır. O sadəcə xalq dili, xalq vəzni, xalq şeiri ilə hissiyyatı, hicranı, həyəcanı ifadəyə çalışmaq, ruhu tərcümə etməkdir" (6,571-572).

İ.Hikmət dövrün şeirindəki bu tərzin ənənə yaratmaq gücünü görür və hesab edir ki, "Vaqiflər, Vidadilər, Zakirlər hamısı onun irfan və sənətinin şagirdidirlər".

İ.Hikmət XV-XVII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi təkamülü şərtləndirən cəhətlərdən biri kimi məsnəvi janrında yazılmış əsərlərə xüsusi dəyər verir.

O, "Əsrar Dədə təzkirəsi" və "Təzkireyi-Riyazi"yə istinadən Zehni Bağdadinin "Yusif-Züleyxa" adlı bir məsnəvi yazması haqqında məlumatı oxuculara çatdıraraq, təzkirələrdə yer alan parçalarına əsasən bu əsəri "türk-azəri ədəbiyyatı üçün mühüm bir abidəyi-tarixiyyə" kimi dəyərləndirir.

İ.Hikmət XVII əsr şairi Məsihinin də yaradıcılığında məsnəvi janrında yazılmış əsərlərin mühüm yer tutduğunu qeyd edir, onun "Vərqa və Gülşə", "Danə və Dam", "Zənbur və Əsəl" adlı üç məsnəvisinin adını çəkir, bu əsərləri "Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli abidələri" kimi qiymətləndirərək hər üçünün əldə edilib, üzərlərində tədqiqat aparılmasını vacib sayır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, İ.Hikmət sözügedən dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının "klassik və sxolastik fars ədəbiyyatı"nın təsirindən çıxması məsələsini sənətkarın istedadının dərəcəsinə bağlayaraq, şairlə sənətkar arasında əsaslı fərq qoyur. Bu fərq mahiyyətcə M.F.Axundzadənin nəzmlə şeir, nazimlə şair arasında qoyduğu fərq bərabərdir, o məzmununda da başa düşülməlidir. İ.Hikmət ancaq şair olanı fars ədəbiyyatının təqlidçisi kimi görür. "Həm şair, həm də sənətkar" olanı isə həqiqi istedad sahibi, sənətdə novator kimi dəyərləndirir. İ.Hikmətə görə, "klassik və sxolastik fars ədəbiyyatı"nın təsirində qalanlar ancaq "şair" olanlardır və onların yaradıcılığının türk şeirinin inkişafında rolu yoxdur.

İ.Hikmət həm "dini", həm də "elmi cərəyan" mərhələlərində "həm şair, həm də sənətkar" olan xeyli şair görür. Tədqiqatçının fikrincə, sözügedən dövrlərdə türk şeirini irəli aparın ancaq bu tipli sənətkarlardır: "Çərçivəsi cızılmış bu dar sahə içində yapıla biləcək bütün fəvqəladəlik şairin öz qüdrət və qabiliyyətinə, həyəcan və sənətinə bağlıdır.

Minlərlə insan tərəfindən söylənmiş, təkrar edilmiş mövzuları eyni qalıblar, eyni malzamə və vasitələrlə başqa dürlü söyləmək imkanını yaradın şair, şübhə yox ki, həm şair, həm də

sənətkardır. Bu şərait içində yalnız öz qəlbi ifadəsi, öz rəfiq hissi və həqiqi həyəcanı ilə seçilərək özlərinə birer xüsusi mövqe yapan bir çox şairlər bu əsrdə meydana gəlmişdir" (6,655-656). İ.Hikmət hesab edir ki, bu tip şairlər içərisində "hamısının birincisi Azərbaycan dili və ədəbiyyatını və dolayısı ilə də bütün türk ədəbiyyatını ölməz bir dərəcəyə yüksəldən Füzulidir" (6,656).

Nəticə. İ.Hikmətin tədqiqatları göstərir ki, ədəbiyyat tariximizdə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin bir neçə cildə yazılmasına ehtiyac var. O zaman "icmal" oçerklərdə haqqında çox qısa danışılan sənətkarların yaradıcılığını təfəssilatı ilə tədqiq və təqdim etməyə imkan yaranar. Ədəbiyyat tarixinin xalqın tarixi yaddaşının əsas təmsilçilərindən biri olduğunu nəzərə alsaq, bunu etmək günün prioritet məsələsidir. Ədəbiyyat tariximizi həqiqətən xalqımızın tarixi yaddaşına çevirmək üçün bir yol daha var. XX əsrin 30-cu illərindən sonra yazılan ədəbiyyat tarixlərinin həm ərəb-fars, həm də anadilli ədəbiyyatımızı çevrələdiyini nəzərə alsaq və bu tip ədəbiyyat tarixlərini şərti olaraq qarışıq tipli ədəbiyyat tarixi kimi xarakterizə etsək və yaxud qəbul etsək, düşünürük ki, xüsusən orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini həm də anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi variantında da yazmaq olar. İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin timsalında bunun çox ciddi bir əhəmiyyətinə olduğunu da nəzərə alsaq, bu variantı gerçəkləşdirmək ədəbiyyat tarixçiliyimizin qarşısında duran mühüm bir vəzifə kimi dərk edilə bilər.

Nəşrindən yüz ilə yaxın bir vaxt keçdikdən sonra İ.Hikmətin iki cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" yenidən işıq üzü görmək imkanı qazanıbsa, bu, anadilli ədəbiyyatımızın tarixini müstəqil bir ədəbiyyat tarixi kimi və türkçülük konsepsiyası əsasında işləməyin zəruriliyi və aktuallığının göstəricisi kimi də mənəfənlənə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1982.
2. Ağayev F. İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Nurlan, 2004.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III cild. Bakı, Elm, 2009.
5. Hikmət İ. Dörd il yarım Azərbaycanda. Ədəbiyyat qəzeti. 4 iyul 2008-ci il (Təqdim edən və Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırarı: Azər Turan).
6. Hikmət İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İki cildə. II nəşr. Bakı. Elm və təhsil. 2022 (Tərtib və transliterasiya edənlər: T. Salamoğlu, Y. Dadaşlı).
7. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İki cildə. Birinci cild. Bakı. EA AzF Nəşriyyatı, 1943.
8. Nazim Ə. Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kəmalizm əleyhinə (Musaxanlı, Əmin Abid, Çobanzadə, Köprülüzadə və İsmail Hikmətin ədəbi görüşləri əleyhinə). "İnqilab və mədəniyyət", 1931, № 3-4, № 5.
9. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1979.
10. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1982.

Daxil olma tarixi : 16.06.2023.

Çapa verilmə tarixi : 26.06.2023.